

Ìhà Tí Yorùbá Kọ Sí Ifaradà Èsìn Nínú Èrò Àti Ìgbàgbó Wọ̀n

Òkẹwándé Olúwólé Tẹ̀wógboyè

*Department of Linguistics and Nigerian Languages,
University of Ilorin, Ilorin, Nigeria.
e-mail: oluwoletewogboye@yahoo.com*

Àṣamò

Òrò èsìn kíi ṣe àjèjì ní àwùjọ ọmọniyàn. Ipa kèrémí kọ ní èsìn sì n kó nínú ìgbéayé èdá àti àwùjọ pèlú. Káàkiri àgbáyé, àti ní pàtàkì, lórílẹ̀-èdè Nàìjíríà lóní; ipa tí kò ṣé é fojú rénà ni òrò èsìn n kó nídíi òrò iṣẹ̀lú, ètò-òrò-ajé àti ìbàgbépò àwùjọ. Ìhà tí Yorùbá kọ sí ifaradà èsìn nínú èrò àti ìgbàgbó wọ̀n ló jé ipèníjà iṣẹ̀ iwádíi yí. Èsìn Ifá ni yóò jé orísun àfojúsùn fún àgbéyèwò iwòye Yorùbá lóri ifaradà èsìn, nípasè imò ijìnlẹ̀ èrò àti ìgbàgbó Yorùbá. Díẹ̀ nínú àbájáde iwádíi yí ni pé, ìgbàgbó Yorùbá lóri òrò èsìn jé èyí tó la ọ̀nà àlàáfíà sílẹ̀. Bẹ̀ẹ̀ gégé ni a sì rí èsìn Yorùbá bí èyí tó jé orísun fún àwọ̀n èsìn àjèjì (pàápàá, èsìn ìgbàgbó, ọ̀mọ̀lẹ̀yìn Jèsù àti èsìn Mùsùlùmí) lórílẹ̀-èdè yí. Ojúùwòye Yorùbá lóri ifaradà èsìn ní ṣe pèlú ifòótọ̀nú sìn, sùúrù, ipamóra, iforíjìn, iṣòkan àti bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ lọ. A rí i pé, kòkòrò tí n jẹ́fó, idí èfó ló wà ; iṣòro tí n sùyo nídíi èsìn, ara èsìn náà ni

ònà àbáyọ wà. Iṣẹ̀ iwádií yìí fidí rẹ̀múlẹ̀ pé kò sí èsìn tó ní ifaradà bí èsìn Yorùbá. A gbòdò fààyè gba èsìn Yorùbá pẹ̀lú àwọn èsìn miíràn kí àwùjọ wa tó le tòrò nídií èsìn.

1. Ifáárà

‘Ódú’ni ọ̀rò ‘ìgbàgbó’, kii ṣe àìmò fólóko sí Yorùbá. Kí àwọn èsìn àtòhún-rìn-wá tó wọ̀ àwùjọ Yorùbá ni Yorùbá ti ní ‘èsìn’ tó ṣe é daradé, tó ṣe é fọ̀kàn-fẹ̀mí tẹ̀’, tó máwùjọ dúróore. Ọ̀gòòrò àwọn Ọ̀rìṣà ló dúró bí ọ̀pó èsìn láàrin àwọn Yorùbá. Adetugbo (2001: 17) ní, Yorùbá ní àwọn Ọ̀rìṣà tó tó ọ̀dúnrún, irínwó, tí títí dé egbèrin; èyí dá lóri bí àwùjọ bá ṣe rí. Iye Ọ̀rìṣà tí ẹnu kò sí ni ọ̀kànlénirínwó (Igba ní ọ̀wọ̀ ọ̀tún àti igba ní ọ̀wọ̀ ọ̀sì); tí ọ̀rúnmilà sì jẹ̀ ‘ọ̀kàn-lé’ inú wọ̀n. Ìdí nìyí tí Yorùbá fi máa n sọ pé ‘bí a bá mú ìṣàkòtún tán tí a mú ìṣàkòsì tán ìṣàkuṣà ló kù (Adeoye, 1985: 2) rí èsìn bí “ohun tí a lè sinmi lé fún ìgbàlà, ifẹ̀yinti àti ààbò ní ọ̀jọ̀ ìsòro”. Bí èyí bá rí bẹ̀, mó, ọ̀mọ̀ tí èsìn gbòdò bí ni ifọ̀kànbalẹ̀ àti alááfíà.

Èsìn Ifá ni a lè pè ní ọ̀pó Èsìn Yorùbá. Ó jẹ̀ èsìn tó dá dúró bí ibọ̀. Lónà miíràn èwẹ̀, ó jẹ̀ orísun fún gbogbo àwọn Ọ̀rìṣà yòókù, (Abímbólá, 1977a, o.i.14). Ìwòye yìí ni Adé-Àjàyí (2003) nàà rí tó fi ní:

☞ *Yorùbá: Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria (Vol. 7 No. 1)* ☞

It is not just a coincidence that Ifa is the most universal divinity among the Yorùbá and other West African people (p.179)

Kò sí tàbí-ṣùgbọ̀n níbẹ̀ bí a bá sọ pé Ifá ni Òrìṣà tó gbajúgbajà jùlọ láààrin àwọn Yorùbá àti àwọn ènìyàn ilà oòrùn ilẹ̀ Áfíríkà yòókù.

Yàtò sí ipa àti ipò Ifá nínú ẹ̀sìn Yorùbá, ó jẹ́ ‘àmù’ nínú èyí tí èrò, ìmò, àti ọ̀gbọ̀n Yorùbá ti sun jáde. Abálájo tí Adébòwálé (1999, 1) fi ní kò sí àrìyànjiyàn níbẹ̀ rára láti gbà pé èrò, ọ̀gbọ̀n àti ìmò Yorùbá takàn orisun rẹ̀ látinú ọ̀rúnmilà. Ó ní:

It is also true to say Ifa is the living foundation of Yorùbá culture.

Bẹ̀ẹ̀ sì ni òtítọ̀ ni pé Ifá ni ipilẹ̀ tó lọ̀rìn tí àṣà Yorùbá sinmi lé lórí.

Nítórí náà, a kíí ṣòsà lódò kí làbẹ̀lẹ̀bẹ̀ má mò ni, bí a bá n sọ̀rò ẹ̀sìn Yorùbá láì sọ̀rò ẹ̀sìn Ifá àti Ọ̀rúnmilà (tó jẹ́ agbẹ̀nuṣọ̀ àwọn ẹ̀sìn Yorùbá yòókù). Akíntólá (1999, 10) ní “Ọ̀rúnmilà, the founder of the Yorùbá religious system of the Yorùbá wisdom”. “Ọ̀rúnmilà, oludásílẹ̀ ilàna ọ̀gbọ̀n, ẹ̀sìn Yorùbá. Èyí tùmò sí pé ifá jẹ́ alárinà láàrin àwọn ẹ̀sìn Yorùbá yòókù.

2. Ìgbàgbọ̀ àti Èrò Yorùbá Lórí Ẹ̀sìn

Púpọ̀ àwọn ‘òpè’ ló máa n ṣàṣìrò pé Yorùbá kò lẹ̀sìn, tàbí pé wọn kò ní ìgbàgbọ̀ nínú Ọ̀lórùn, ṣùgbọ̀n ‘abogibòpẹ̀’ lásán ni

wón Sẹ́ ‘ká tó ʂoòsà la ti n ʂoóʂá. Kí èsìn àjòjì tó wọ̀ àwùjọ̀ Yorùbá ni Yorùbá ti ní èsìn. Típẹ̀-ítípẹ̀ àti kòrìòsùn ni èsìn àti àwùjọ̀. Dòpámú (2009, 36) ní bí ọ̀mọ̀nìyàn ti lójó lóri tó, bẹ̀ẹ̀ náà ni èsìn pẹ̀lú. Kò sí ẹ̀ka ìgbé ayé ọ̀mọ̀nìyàn tí kò dá lé lóri. Ìmọ̀ èsìn nikan ni kò sì ʂe é takò. Ní ibèrè pẹ̀pẹ̀, kò sí sáyẹ̀nsì bí kò ʂe èsìn. Lójú Abímbólá (1977a: 47), Ifá tóbi ju ẹ̀ka ara èsìn Yorùbá lọ. Ìwòye Adéoyè (1979: 2) fí yé wa pé ọ̀wọ̀ dẹ̀ngẹ̀rẹ̀ kọ̀ ni Yorùbá fí mú ‘iwà’ pẹ̀lú ‘èsìn’. Ìdí nìyí tí Sótúndé (2009: 354-355) fí gbé ‘èrò’ àti ‘ìgbàgbó’ Yorùbá lé orí ‘ọ̀mọ̀lúàbí’, èyí tí a sì tún tọ̀pinpin rẹ̀ dénú èsìn Ifá. Ó ʂàfihàn rẹ̀ pé, ìgbé ayé gbogbogbòò, àti ní pàtàkì, nípa èsìn, ni púpọ̀ rẹ̀ dá lóri ìgbàgbó nínú èsìn Ifá.

Nítorí àti lẹ̀ wójútúú sí àwọ̀n ipeníjà ibéèrè àwùjọ̀ Yorùbá, imọ̀ èrò ìjìnlẹ̀ Yorùbá yẹ̀ ní àgbéyẹ̀wò àti àmúlò fún ifòkànbalẹ̀ àti idàgbàsókè àwùjọ̀. Agbájé (2005) jẹ̀ ká mọ̀ pé:

The Yorùbá traditional philosophy has reached a remarkable level because of the social structure which is a guarantee of freedom, peace, stability, law and order....(p.51).

Ìlànà imọ̀ èrò ìjìnlẹ̀ Yorùbá ti dé ìpele tó níyelórí nítorí ilànà ètò àwùjọ̀ tó ʂe é daradé fún ọ̀mìnira, àlàáfíà, idúóore, òfin àti ilànà....

Bí a bá n bú ẹ̀tù, orí a máa fọ̀ awó lẹ̀rò ẹ̀sìn Yorùbá àti ìmọ̀ ijìnlẹ̀ èrò Yorùbá jẹ́. Ìmọ̀ ijìnlẹ̀ èrò Ifá ti kúrò ní ‘hẹ̀’ nínú ìmọ̀ ijìnlẹ̀ èrò lágbàáyé. Abálájo tí Òkúnmákindé (2011: o.i.22) fì ní ìmọ̀ ijìnlẹ̀ èrò Ifá ti di àwòkọ̀ṣe láàrin àwọn ìmọ̀ ijìnlẹ̀ èrò ajẹmẹ̀sìn lágbàáyé. Èyí fì ẹ̀sìn Yorùbá hàn bí èyí tó le fìgagbága pẹ̀lú ẹ̀sìn àgbàáyé yòókù. Ìmọ̀ ijìnlẹ̀ èrò, oḡbón, ìmọ̀ àti òye Ifá kíi ẹ̀ ohun tí a lè fojú ‘àná’ wò rára. Awòye ni Ifá. Ifá ni amàná, amóní, amọ̀la, amògbèyìn- ọ̀rò. Akíntólá (1999) ní;

Ifá l’ó l’òní
Ifá l’ó l’Òla,
Òrúnmilà l’ó lojọ̀ gbogbo.(o.i.220).

Èyí fidí rẹ̀ múlẹ̀ pé, níwọn igbà tí ayé, èniyàn àti àwùjọ̀ bá ti wà, ọ̀rò Ifá yòò wà pẹ̀lú; nítorí, ‘ọ̀lọ̀jọ̀ gbogbo’ ni.

Orí àjọ̀ṣepò àti àjùmọ̀ṣe ni ẹ̀sìn Yorùbá dúró lé lóri fún àṣeyọ̀rí. Yorùbá ní ‘àjẹ̀jẹ̀ ọ̀wọ̀ kan ò gbẹ̀rù dórí; àgbájo ọ̀wọ̀ la fì n sọ̀yà’. Kò sí ẹ̀sìn tàbí ibọ̀ Yorùbá tó lè ẹ̀ ẹ̀ṣeyọ̀rí láìsí ẹ̀sìn Yorùbá yòókù. Àdàṣe níí hunmọ̀, ibà kíi hunmọ̀ lẹ̀rò ẹ̀sìn Yorùbá. Ọ̀wọ̀ ọ̀mọ̀dé kò tó pẹ̀pẹ̀ ni, bẹ̀è ni tàgbàlagbà ò wọ̀ kẹ̀ngbè. Ilàná àjọ̀ṣepò àti ikọ̀wọ̀ọ̀rìn yíi jẹ́ èyí tó sẹ̀ láti àjùlẹ̀-òrun dé ilé ayé ni (Adéoyè, 1985). Nínú ẹ̀sìn Yorùbá, ‘igi kan kíi dàgbó ẹ̀’, ẹ̀sìn kan kọ̀ èkejì ni. Adéoyè (1985) ní:

Àgídímọ̀ làjà,
Awo Iléefè.
Awo níí gbáwo nígbọ̀wọ̀.

B'áwo ò bá gbáwo nígbòwọ̀,

Awo a te.

Awo a fàya.(o.i. 23-25)

Ìṣòkan yìí ló mú àlàáfíà wà nínú èsìn Yorùbá.

...Òrúnmílà ní bẹ ẹ bá sawo tíí,

Bẹ ẹ bá gbajá,

E lọ lè é fún Bakeé...

Bẹ ẹ bá gbàkájamòlé wòkò wooko,

E lọ lè é kó o fún Baba-Òde...(o.i.25).

Kò sí iwà ànikànjọpọ̀n nínú àjọṣepọ̀ èsìn Yorùbá rará. A kii fètó 'Òriṣà' dù wọ̀n. Adéoyè (1985) ní:

... E to gbogbo Ọmọ irúnmọ̀lẹ̀

Kí ó ẹ gégé-é-gé.

E mó gbé ọmọ Ọbà fún Ọsun...(o.i.24 - 25)

Èyí ni pé, ilànà àti ètò ti wà nínú èsìn Yorùbá lóri ètò òriṣà kòòkan. 'Oúnjẹ' àti 'èèwọ̀' òriṣà kòòkan ti wà pèlú.

Ní ti àwọ̀n èsìn àjẹ̀jì, iye ẹ̀sìn mùsùlùmí àti ti ọ̀mọ̀lẹ̀yìn Jèsù, oríṣìrìṣìí nńkan ni wọ̀n wí nípa àlàáfíà àwùjọ. Èsìn àlàáfíà ni àwọ̀n olùsìn èsìn Mùsùlùmí n pe èsìn náà. Nínú iwé iròyìn ojoojúmọ̀ *The Nation* ojọ kọkànlá oṣù kejọ ọdún (2012), lójú iwé kẹta, lábẹ àkọlé 'No compulsion in religion', Hannatu Musawa sọ fáwọ̀n ẹ̀lẹ̀sìn Mùsùlùmí tí wọ̀n n fẹ̀sìn bojú dá rúkèrúdò sílẹ̀ lápá Òkè-oya pé kò bá ilànà èsìn náà mu; nítorí èsìn àlàáfíà ni èsìn Mùsùlùmí. Ọ̀nà kan tí rògbòdiyàn èsìn lè gbà ẹ̀lẹ̀ ni láti dáàbò bo ara ẹ̀ni. Ó ní

The Quran speaks of fighting only as a self defence and this is the very condition laid down in several verses of the Holy Quran (p.3).

Kùránì sọrọ̀ nípa ìjà láti dáàbò bo ara ẹnì nìkan àti pé, ọ̀nà yíí nìkan ni iwé mímọ̀ Kùránì là kalẹ̀ lópó àwọn ẹ̀sẹ̀ inú rẹ̀. (o.i.3).

Bíbélì tó jẹ́ iwé ẹ̀sìn ìgbàgbọ̀ gbé e kalẹ̀ pé, a ní láti máa lépa àlàáfíà pẹ̀lú gbogbo ẹ̀niyàn (I peteru.:3¹¹) àti (Matiu5-9). Kò sí ibi tí ẹ̀sìn náà ti gba àwọn olùsìn rẹ̀ láàyè láti bá ọ̀mọ̀nìkejì (ẹ̀lẹ̀sìn miiran) jà.

Goldmann (2004, 21-22) ní Jèsù Kristi àti Mùhámèdì tí wón jẹ́ aṣáájú àwọn ẹ̀sìn méjì tó gbajúgbajà jùlọ̀ láàgbáyé kónì láti jẹ́ ẹnì àlàáfíà. Ó ní, àfojúṣùn àti ilànà wọn yàtò gedegbe “...But their goal and approaches differ markedly”. A rí i dájú pé, ilànà àti àmúlò ẹ̀sìn Yorùbá ló mú àlàáfíà jọba lówùjọ̀ Yorùbá. Àtandá (1980) ní

...the Yorùbá feared violating moral laws, particularly in their dealings with their fellow human beings. The results of all this was that the rate of crime among the Yorùbá up to 1800 was extremely low. (p. 29).

...Yorùbá bèrù ilòdì sí àwọn ọ̀fin ọ̀mọ̀lúàbí, pàápàá nínú ìṣesí wọn pẹ̀lú ọ̀mọ̀nìkejì wọn, àyọ̀rísí gbogbo ẹ̀yí ni pé iwà ọ̀daràn dínkù jọjọ̀ lówùjọ̀ Yorùbá títí di 1800.

Ìlànà èsìn Yorùbá jẹ̀ èyí tó ní ìpamọ̀ra àti ìkónimọ̀ra èsìn, nínú èyí tó mú àlàáfíà, ifòkànbalẹ̀ àti ilosíwájú bá ẹnìkòòkan àti àwùjọ̀ lápapọ̀.

3. Àwọ̀n Ọ̀nà tí Yorùbá n gbà fi Ìfaradà Èsìn hàn

Látí lè mú àwùjọ̀ dúrọ̀ore, èsìn Yorùbá ti sàgbékalẹ̀ àwọ̀n ilànà tó gbọ̀dọ̀ jẹ̀ titẹ̀lé; bí bẹ̀ẹ̀ kọ̀, irú ẹ̀ni tó bá sẹ̀lòdì yóò rí pípọ̀n ojú àwọ̀n Ọ̀rìṣà pẹ̀lú ibáwí. Yorùbá gbàgbó pé ‘ìrọ̀rùn igi ni ìrọ̀rùn ẹ̀yẹ’. Ìbára-ẹ̀ni-gbẹ̀pọ̀ pẹ̀lú ìrẹ̀pọ̀ àti àlàáfíà ló lè mú ilosíwájú wà lówùjọ̀. Ojú yí ni Káyòdé (1984) fi wo àwọ̀n èsìn ilẹ̀-Adúláwọ̀, nínú èyí tí èsìn Yorùbá jẹ̀ ọ̀kan pé:

Religion among Africans involves the entire community and members therefore strive to achieve peace and prosperity for all. It is strongly believed that anyone who works against community life will be punished by the gods (p.10).

Terú tọ̀mọ̀ lówùjọ̀ ló nípa pàtàkì látí kó lóri èsìn; nítorí èyí, olúkúlùkù ló n lākàkà látí r íi pé àlàáfíà àti ifòkànbalẹ̀ wà fún gbogbo ẹ̀niyàn. Ìgbàgbó wọ̀n ni pé àwọ̀n Ọ̀rìṣà yóò fìyà jẹ̀ ẹ̀ni yòówù tó bá sẹ̀lòdì sí àwùjọ̀ (o.i.10).

‘Èrù’ àwọ̀n Ọ̀rìṣà wà lóókan-àyà Yorùbá; bẹ̀ẹ̀ ni wọ̀n kí sẹ̀lòdì sí ohun tí àwọ̀n Ọ̀rìṣà wọ̀nyí n fẹ̀, àyàfí ẹ̀ni tó bá n wá ijà irú Ọ̀rìṣà bẹ̀ẹ̀ àyàfí bí a bá tún n pe Ọ̀rìṣà látí sẹ̀dájọ̀ nínú ọ̀ràn kan tí

apá èniyàn lásán kò ká. Àwọn ònà tí Yorùbá n gbà fí ifaradà èsìn hàn ni a óò máa gbé yèwò ní òkòòkan báyií.

3.1 *Èsìn bí Ìmùlẹ̀*

Abimbolá (1977b) nínú Odù Ọ̀sẹ̀ Méjì, ẹsẹ kẹrin fí èsìn Yorùbá hàn bí ‘ìmùlẹ̀’; èyí tí wón kò gbòdò da ara wón. Kò sí ijinnilésẹ, isenilósẹ, bóo bá a o pa á, bóo bá a o bù ú lésẹ. Ìwòye èrò Yorùbá ni pé a ò dọgba nínú iwà àti یشه ẹnikòòkan, ọtọtọ ni. Ìfaradà àti ipamọra gbòdò wà fún ilosíwájú àwùjọ. ‘Ìmùlẹ̀ ni n jẹ ‘awo’, bèè, ìmùlẹ̀ ni n jẹ ‘òré’.

Kí á mọ̀ sèké ọ̀ré;
Èmi ì rẹ̀ ni ìmùlẹ̀;
Bínú tiẹ̀ ti rí
Tèmi ò rí bèè;
kì bá rí bèè;
À bá tí jà láéláé;
A díá fún ọ̀kanlénírinwó irúnmọ̀lẹ̀,
Wón nílọ̀ rẹ̀ bá Ọ̀rìsà múlẹ̀(o i. 86).

Yorùbá gbàgbọ̀ pé, níwón igrà tí ahon àti ẹnu ti n jà ‘agbémájà kan ò sí; bèè ni kò sí arémájà; bínú, iwà, èrò àti یشه bá dọgba ni, kì bá tí sí ijà àti ita. Èké síse ni Yorùbá takò. síse ọ̀títọ̀ ni èsìn Yorùbá gbárùkùtì. ‘Ení ba sòtítọ̀ nimọ̀lẹ̀ gbè’. Èsìn pẹ̀lú ọ̀kàn àgàbàgebè kò lè mú ilosíwájú bá àwùjọ. Ohun tí ilàna èsìn Yorùbá gbé kalẹ̀ ni Yorùbá gbárùkù tì. Salami (2002) nínú Odù Ọ̀wọ̀nrín Ọ̀gúndá (B) sọ wí pé:

Mo jí
 Tifáà mi ni mo n̄se
 Mo mọ̀ràn mọ̀ràn
 Tòpẹ́e mi ni mò òtò léyìn
 Mo kọ gbóngán gbòngàn gbọgan.
 N ò nílẹ oníyèyẹ́ dé
 N tífá bá wí fún mi
 Ni nó mọ̀ọ̀ ẹ́...
 N ò nílẹ alálùfáà dé
 N tífá bá wí fún mi ni ó mọ̀ọ̀ ẹ́ (o.i. 301).

Yorùbá gbàgbó nínú ìlànà ẹ̀sìn wọ̀n. pàápàá itọ̀ni ẹ̀nu Ifá fún ìgbé ayé won. Kò sí ohun tí ẹ̀nikan tàbí ẹ̀gbé kan n̄ ẹ́ ẹ́ nílòdì sí ohun ẹ̀nu Ifá wọ̀n ka ìmọ̀ràn látọ̀dọ̀ ẹ̀lòlòmìíràn sí yèyẹ́’ nínú èyí tí kò ẹ́ é daradé tàbí fọ̀kàntẹ̀. ẹ́ ‘òpẹ̀ rẹ̀e kii purọ̀’ ‘asọ̀rọ̀şẹ́’ ni. (Salami, 2002, o.i.267). ẹ́ Ọ̀òşà tó bá pawo, ilẹ̀ ló dà.

3.2 Ifaradà Èsìn Nípa Sùúrù

Ọ̀nà mìíràn tí Èsìn Yorùbá n̄ gbà fi ifaradà hàn ni nípa sùúrù. Yorùbá gbàgbó nínú ẹ̀sìn wọ̀n nípa sùúrù. Wọ̀n gbà pé, pẹ̀lú sùúrù, ire gbogbo ni yòò tẹ̀ wọ̀n lówó. Ìlànà yíí ló mú kí àwọ̀n ibọ̀ Yorùbá ní ọ̀wó olùsìn léyìn. ẹ́ ‘àgbà tí ò bínú lomo rẹ̀ n̄ pò jojo’, àti pé, ‘òkúrorò kii í kóoyàn jo’. Ìbínú kii bímoore. Yorùbá gbàgbó pé, èyìn onísùúrù ni Ọ̀lọ̀run wà. ẹ́ ‘ohun a fẹ̀lẹ̀ mú kii bàjẹ̀, ohun a bá fagbára mú koko ló máa n̄ le’. Èwẹ̀, lóri ọ̀rọ̀ tó jẹ̀ mọ̀ àtidépò, àtilówó, àtilólá, àtilórò, Yorùbá kii gbé

ìgbésè ‘kàkà kéku má jẹ sèsé, á fí şàwàdànù rárá’. Salami (2002:116- 117), nínú Odù Ìwòrì Ìrosùn (B) gbé e kalè pé:

...Wón ní enni ó le mú ǹnkan m̀ora
bí Òòşà ò sí m̀o
Òun laá m̀o s̀in.
‘È wo bí ò̀r̀un ti pa á,pa á t̀o’
‘k̀ò b̀eǹikan b̀ínú’
Òj̀ò pa á pa á’
‘k̀ò b̀eǹikan b̀ínú’
‘Èni t̀o şe é bá gbé niyí o’
Ní ẁon bá gbé Òòşà l̀o òk̀e
Ẁon k̀ólé f̀un un...(o. i.116).

Ó hàn gbangba pé, gbogbo àwọn ibọ ló ní sùúrù àti ipam̀ora kí ẁon t̀o di ‘Òr̀işà àk̀unl̀èb̀o’. Àwòk̀şe yí ni ilànà èsìn Yorùbá gbé kalè f̀un títèlè, kí ìgbé ayé àlàáfíà leè j̀oba.

3.3 *Ìfaradà Èsìn Nípa Ìforíjìn*

Òkan lára ohun t̀o ǹ fa r̀úkè-r̀údò èsìn l̀óní ni iwà ‘adiè dà mí l̀ò̀d̀g̀un ǹù, mo f̀o ọ l̀éyin’. Nínú Odù Òdí Ògbè gégé bí Salami (2002) şe fi hàn, bí ó tilè jé pé, Ìgbín gba Òòşà l̀òb̀inrin, níẁon ìgbà t̀o ti j̀eẁo ọ̀b̀un, Òòşà dáşo ró o.

‘Àfi kí Òòşà ó forí ji òun l̀o k̀ù’
Òòşà bá ǹb̀ínú b̀o
‘ká ti gbó pé Ìgbín l̀o gb’ Obinrin Òun?
bí ti ǹb̀o l̀ò̀òk̀à
iyáàlú Ìgbín bá nàró
ní ǹpé fi jìn
Òòşà f̀òg̀èlè jìn mí

Òòṣà fÒgèlé jìn mí
 Òòṣà fÒgèlé jìn mí.
 jìn mí
 fÒgèlé jìn mí...
 Òòṣà ní hàà
 Òun á a ti ṣe báyíí?
 Èni ó gba Obìnrin Òun
 náà ni tún òbè Òun yíí
 Ifá pé gbogbo Èni tó bá wá iforíjìn
 pé ka dákun ká ṣe ṣùúrù
 tí kí bá ṣe èni tí ṣagídí (o.i. 154)..

Yorùbá gbàgbó pé ‘òrò tútù’ máa n mú obì jáde nínú àpò, bẹ̀ẹ̀, ‘òrò gbígbóná’ ní mú ọ̀fà jáde nínú apó’. Bí èni tó ṣe ni bá ti tòrò àforíjìn, èsìn Yorùbá gbà pé ká fojú fo irú òrò bẹ̀ẹ̀, kí àlàáfíà lè jọba.

4. Ìhà tí Èsìn Yorùbá kọ sí àwọ̀n Èsìn Míìràn

Yorùbá bọ̀, wọ̀n ní ‘àràbà ni bàbá, èni a bá lábà ni baba’. Bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé èsìn Mùsùlùmí àti ìgbàgbó ti gbilẹ̀ láwùjọ̀ Yorùbá; síbẹ̀, ìhà àti ojúṣe aṣáájú ni èsìn Ifá jẹ̀ sí wọ̀n. ọ̀kan ò jọkan Odù Ifá ló ṣàtiléyìn fún èyí. Abimbólá (1968 : 96 - 99), nínú Odù Òtúá Meji, ẹ̀ṣe keji àti ikẹta fí idí èyí múlẹ̀. Ọ̀rúnmilà bí àwọ̀n ọ̀mọ̀ mẹ́ta- Gámíbí, Kílátù àti Dàùdù. Léyìn ìgbà tí wọ̀n mọ̀tún yàtò sòsì tán, Ọ̀rúnmilà kọ̀ wọ̀n ní ‘dídá ọ̀wọ̀’, ‘ètítẹ̀ alé’ àti ‘òkara ẹ̀bọ̀’, wọ̀n mọ̀ gbogbo rẹ̀ẹ̀ ṣe. Nígba tó bùṣe gájà, àwọ̀n

omọ wọnyí pàná ìsìn bàbá wọn dà. Aṣọ agbádá bàbá wọn ni wọn ré lórí èèkàn. Wọn wọ ọ sọrùn. Odù yí ní:

...Wọn sì wé gèlè náà sórí bàntùtú
Wọn na igi méréin silẹ níbùúníbùú
Wọn wá kó sí ààrin igi náà
Wọn ò ṣenu wúyẹwúyẹ
Wọn níforí kanlẹ,
Wọn nídide
Wọn níkúnlẹ,
Wọn sì nnàró.
Bàbá wọn sá ñwò wọn ni.
Wọn nṣe bẹẹ lẹ̀maràrùn lójoojúmọ.
Ó wá rántí Ifá
tí àwọn awo rè kì fún un,
kò bá wọn jà....(o.i.96).

Kò sí àní-àní pé, pèlú ẹṣẹ Ifá yí, àwọn omọ Ọ̀rúnmilà ló pilẹ̀ ẹ̀sìn Mùsùlùmí. Kíi ṣe pé, wọn tilẹ̀ ṣe ẹ̀yí nìkan, ohun èlò Ọ̀rúnmilà baba wọn ni wọn lò láti ṣe ẹ̀yí. Ifá bí atónisónà fa Ọ̀rúnmilà létí láti ṣe sùúrù. Ọ̀rúnmilà kò jà, bẹ̀ẹ̀ ni kò ta. Ẹ̀yí jẹ̀ àwòkòṣe àgbékalẹ̀ ẹ̀sìn Yorùbá bí amáwùjọ̀ tòrò, àti amáwùjọ̀ tẹ̀sìwájú. Dídẹ̀yẹ̀sìni, kíkònilómọ̀, kíkòniláya tàbí ọ̀kọ̀, tó n wáyé lówùjọ̀ Yorùbá lóní, nítorí iyípadà ilànà ẹ̀sìn kíi ṣe ẹ̀yí tí ẹ̀sìn Yorùbá gbárùkù tì; nítorí kò mágùjọ̀ tẹ̀sìwájú; kíi bímọ̀ṣe. È̀màrùn-ún tí àwọn omọ̀ Ọ̀rúnmilà n ṣe ilànà yí ni irun è̀màrùn-ún tó máa ñwáyé lóòjọ̀ ní ilànà ẹ̀sìn Mùsùlùmí (Goldmann, 2004).

Síwájú síí, Odù Ọ̀kànràn Ọ̀túúrúpòn (A), nínú Salami (2002 : 434 - 435) sòrò lórí ọ̀pó èsìn Mùsùlùmí miíràn bíí Mèkà lílọ. Ifá rí ilẹ̀ míímọ̀ lílọ̀ bíí ‘ajá tó relé ẹ̀kùn tó bọ̀’, nígbàkan rí. Èni tí ọ̀wọ̀ rẹ̀ kò bá mọ̀, kíí dásà Mèkà lílọ. Èni tó bá sì déjàá rẹ̀ lẹ̀ lọ̀ àlọ̀dẹ̀. Ifá yìí ní

...Òrúnmìlà ní ẹ̀ jẹ́ Mèkà ó mọ̀ ọ̀ pè yín ní
 Ó ní ẹ̀ni inú rẹ̀ bá mọ̀ tí ó bá á lọ̀
 Ẹ̀ jẹ́ ó mọ̀ ọ̀ pè yín ní....(o. i.432)

Ìlànà ifòótó-inú-sìn yìí ní Ifá là kalẹ̀. Ìbèrù Ọ̀lórún ló ẹ̀ pàtàkì jù lọ. Kíí ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ nikan, Odù yìí sàfihàn itàn tó gbe ọ̀rọ̀ ‘yídí lílọ̀’ àti ‘ọ̀dún iléyá’ ẹ̀sẹ̀ lẹ̀sẹ̀. Odù Ọ̀kànràn Ọ̀túúrúpòn (B), nínú Salami (2002), sàfihàn rẹ̀ gbangba pé èyówù nínú ọ̀mọ̀ Yorùbá tó yan èsìn miíràn làáyò, lẹ̀rẹ̀ rẹ̀ dàbí ‘Èni a ní kó ẹ̀ ‘tó’, tó ní òun ò lẹ̀ ẹ̀ ‘tó-tò-tó’; nítorí Olódùmarè kan náà là ń sìn; ọ̀nà isìn ló yàtò. Odù yìí ní

...A díá fún ẹ̀lọ̀jọ̀ Ìmọ̀le
 Níjọ̀ tí ọ̀n láwọ̀n ò sìn Ifá mọ̀
 Ifá ní ẹ̀ ẹ̀ ò sìn Ọ̀un mọ̀
 Hain
 ‘Èẹ̀kan lẹ̀ mórí balẹ̀ fún mí’
 ‘Sùgbón àimọ̀ye ìgbà lẹ̀ é mọ̀ forí balẹ̀’
 ‘lẹ̀ é mọ̀ ọ̀ fídí balẹ̀’
 Nnkankan náà là ńsìn
 Ènikan ò rídíí Olódùmarè ju Ènikan lọ.
 Ifá lóun ò bínú pín-tín....(o.i. 436).

Iṣẹ́ tí Odù ifá yìí n rán sáwùjọ̀ ni pé, àjàgà tó wúwo ní ilópo ju tí èsìn ifá lọ̀ ni àwọn tó bá kọ̀ èsìn náà sílẹ̀ yóò rù nínú èsìn miíràn.

Lójú èsìn Yorùbá, ‘kò sí bí Ọ̀bọ̀ ẹ̀ se sorí tí Inàkí ọ̀ se’. Kò sí ohun tí Ọ̀nà èsìn yòowù fi lẹ̀ fowó àjùlọ̀ sọ̀yà lé èsìn Ifá lórí’, nítorí gbogbo èsìn dijo ‘rídíí Olódùmarè ni’. Lójú Ifá, ẹ̀ni tó jẹ̀bi ni ẹ̀ni tó kùnà ilàna èsìn rẹ̀ sí Ọ̀lọrun Ọ̀ba. ‘Orò’ kan náà là n se. Ẹ̀ ‘gbogbo ajá n jẹ̀ igbé, sùgbón, èyí tí igbé bá yí lẹ̀nu ni dìgbòlugi’. Odù Ọ̀fún Ọ̀yẹ̀kú (A) nínú Salami (2002) ní

...Orò yìí là n se bí àwọn babaláwo
bá ta aṣo funfun
Ọ̀un náà ni ọ̀n n se ní Mèkà
Tí ọ̀n bá sán aṣo funfun...
Ẹ̀ní jẹ̀ onígbaḡbó
yóó loodò
yoo se itẹ̀bomi
wọn ó fun ní aṣo funfun...
Bẹ̀ẹ̀ náà ni lódò ọ̀lọya
Eléégún
Ọ̀òsà
Gbogbo Aláwo pátá
sùgbón Ẹ̀ni ó bá yẹ̀gé nínú u tiẹ̀
Ọ̀un ni ó jẹ̀bi (o.i. 873).

Lónà miíràn èwẹ̀, Ifá rí Ọ̀rìṣà Ẹ̀là bí Jèsù; ẹ̀ni tíí se aṣáájú èsìn igbaḡbó. (Adéoyè, 1985: 237). Àjọṣepò ‘Ẹ̀là’ pẹ̀lú ‘Ọ̀rúnmilà’ mulẹ̀ tó bẹ̀ẹ̀ tí wọn n lo àmì kan náà, èyí tí í se èkùrọ̀ ikin. Jéjé àti Dáramólá (1967) ní, lẹ̀yìn ọ̀dún ‘Ẹ̀là’ ni ti ‘Ọ̀rúnmilà’ yóò

tèlé e. Èyí tó fí hàn pé àkókò kan náà ni ọ̀dún àwọ̀n òrìṣà méjèjì má a n wáyé.

Bí a bá tún wo ìṣe àti ìsìn àwọ̀n méjèjì yi fínífiní a ó rí i pé ìbámu wà nínú ìṣe àti ìsìn wọ̀n...(o.i. 240).

Lójú Yorùbá, itàkùn tó ṣogbá náà ló ṣo ẹ̀légédé, àti pé ibi a ti n sọ̀dún ilasamọ̀jà náà la ti n sọ̀dún múlává pèlú. Wọ̀n tẹ̀síwájú pé

Ohun ti a rí kọ̀ nínú itàn àwọ̀n Òrìṣà yi ni pé láìsí àniàní, Ọ̀kan gbòdò jẹ́ orìsun fún èkejì.(o.i. 240).

Èyí tùmò sí pé àkókò ọ̀dún àwọ̀n òrìṣà lè fi ìbátan tàbí àjọṣepò láàrin wọ̀n hàn.

Salami (2002 : 274-277), nínú Odù Ọ̀wọ̀nrín Ogbè (A), ṣàfihàn ilànà ẹ̀sìn ìgbàgbó nígbà tí Jèsù n tọ̀run'Ọ̀run bọ̀ wálé ayé, tó tọ̀fá lọ fáyewò ;

Pèkútú yẹkẹ̀ pèkútú yẹkẹ̀
Awo Jéésù ló dífá fún Jéésù
Níjọ̀ tí ǹtọ̀run bọ̀ wale ayé
Òun ó ṣe le rí èyàn kó jọ?..
Ifá pé Ọ̀wọ̀ Jéésù
Nnkan rE ó mọ̀ jọ
Ifá pé púpọ̀ lo pè
ṣùgbọ̀n diẹ̀ lo rí
Ó ní ṣùgbọ̀n diẹ̀ tóo rí un
yóo di nlá mọ̀ ọ̀ lówó...(o.i. 274)

Èyí fi Ifá hàn bí gbajúgbajà àti pé ọ̀rò ẹ̀sìn Yorùbá bí aṣáájú àwọ̀n ẹ̀sìn yòókù, Èyí kì í ṣe ọ̀rò lóóló, ọ̀rò tipétipé ni. Látí Ọ̀run

ni Ifá ti jẹ ‘àgbà’ fáwọ̀n ẹ̀sìn yòókù pẹ̀lú. Ládélé, Mustapha, Aworinde, Oyerinde, àti Oládapò (1986) fidí ẹ̀yí mulẹ̀ pé:

Bí Mùsùlùmí ti n wẹ wónká,
tí Onígbàgbó n ẹ̀ itẹ̀bomi ni
àwọ̀n Yorùbá n ẹ̀ iwẹ̀nùmó
kúrò nínú ipò ọ̀gbèrì, sínú awo
Òrìṣà kòòkàn (o.i.68).

5. Ipa tí Ẹ̀sìn kó Nínú Ètò Ààbò Ilú

Agbára tí ẹ̀sìn ní lórí igbé ayé ẹ̀dá kí í ẹ̀ kèrémí. Ó hàn gbangba pé àlàáfíà àti ifòkànbalẹ̀ wà lówùjọ Yorùbá nígbà tí ẹ̀sìn Yorùbá gbilẹ̀ lówùjọ, Àtandá (1980 : 29).

Ìbèrù àwọ̀n Òrìṣà wà lóókàn àyà àwọ̀n ènìyàn lówùjọ, nítorí ijìyà tí rírú òfin lè bí fún Ẹ̀ni tó bá rú èewò àwùjọ. Ẹ̀sìn jẹ̀ ọ̀nà pàtàkì tó lè mú iwà ọ̀mọ̀lúàbí gbilẹ̀ lówùjọ. Ilésanmí (2004) ní

Religion moulds the conscience of the people much more than law or any other moral instruction can do.... (p.42)

Ẹ̀sìn máa n darí ẹ̀rí-ọ̀kàn àwọ̀n ènìyàn ju ẹ̀yí tí òfin tàbí ọ̀nà itọ̀ni igbé ayé ẹ̀dá yòókù lè ẹ̀ lẹ̀.

Ẹ̀sìn lágbára tó bẹ̀ẹ̀ tó nípa lórí iṣẹ̀jọba, àti pé, kò sí ètò igbé ayé ẹ̀dá tí ẹ̀sìn kò nípa lórí rẹ̀. Ìdí nìyí tí iṣẹ̀jọba tàbí àwùjọ tó bá fẹ̀ gbé igbé- ayé àlàáfíà kò gbọ̀dò fowó yepere mú ọ̀rọ̀ ẹ̀sìn, pàápàá, ẹ̀sìn àwùjọ. Parrinder (1976, o.i. 12 àti 13) jẹ̀ kó yé wa pé, pẹ̀lú igòkè odò àwọ̀n ẹ̀sìn àjẹ̀jì (pàápàá Mùsùlùmí àti onígbàgbó ọ̀mọ̀lẹ̀yìn Jèsù), àjórẹ̀yìn bèrẹ̀ sí ní débá pàtàkì, ipa àti ipò àwọ̀n

èsìn ibílẹ̀ Yorùbá. Èyí ló sì fà á tí ààyè tàbí àlàfo tí àwọn èsìn ibílẹ̀ Yorùbá dí, bèrè sí sọfo pẹ̀lú àìsì ètò ààbò tó péye.

Èsìn Yorùbá kòòkan ló ní ipa tó n kó ní igbé ayé èdá láwùjọ. Káyòdé (1984, o.i. 4) jẹ kó yé wa pé

...each divinity has a role to play in the 'government' set-up of life in the Community...(p. 4).

...òkòòkan àwọn òrìṣà ló nípa láti kó nínú ètò 'ìṣẹ̀jọba' àwùjọ.

Òkan lára Ọ̀nà ìṣẹ̀jọba ni ètò ààbò jẹ. Nínú ètò ogun jíjà, ipa kèrémí kọ ni èsìn Yorùbá n kó. Nínú ètò idáàbòbo ara Ẹni àti àwùjọ, èsìn Yorùbá kò ṣe é fowó rọ sẹyìn rará, Adéoyè (1979: 259 - 297).

6. Ọ̀nà Àbáyọ Kúrò Nínú Làásìgbò Èsìn

Ọ̀nà àbáyọ kúrò nínú làásìgbò èsìn ni pé, a gbọdò ṣe àgbènde èsìn àwùjọ láti lè dojúko ipènjà ọ̀rọ èsìn. Àìní ipamóra èsìn àjèjì ló n fa rúkè-rúdò àwùjọ nídíí ètò ààbò. Sẹ ajá iwòyí ló mọ ehoro iwòyí lé. A gbọdò ṣe kóríyá fún àgbènde, imúpadàbòsípò, àti idàgbàsókè àṣà wa, kí àìsàn àwùjọ wa tó le sà. Babalọ́lá (2012) rí àṣà bí ọ̀nà àbáyọ láti borí ipènjà àwùjọ. Ó sọ pé:

Culture is the totality of the way of life evolved by a people in their attempts to meet the

challenges of living in their environment (p. 156).

Àṣà ni gbogbo ètò ìgbé-ayé àwọn ènìyàn tó le rò mó àti wá Ọ̀nà àbáyọ sí àwọn ipèníjà àwọn tó wà lówùjọ kan.

Àṣà ló n fún ètò amúlúúdùn, isèlú, ọ̀rò-ajé àti èsìn ní ìtumò lówùjọ. Àikásí àti ifojú-ténbélú èsìn àwùjọ Yorùbá ni kò jé kí ọ̀rò èsìn ní ìtumò sí àwọn olùsìn àwọn èsìn gbogbo.

Títélé ilànà ojúuwòye èsìn Yorùbá ló lè mú àwùjọ Nàìjíríà borí ipèníjà ọ̀rò èsìn. Kòkòrò tí n jẹ ‘obi’ ara ‘obi’ ló wà. Ìṣòro tó n sùyo nídiì èsìn, inú èsìn nàà lònà àbáyọ wà.

Àbájáde ijegàba àwọn èsìn àjòji ló n fa aawò èsìn lórílè-èdè yí. Gégé bí èrò Sòyínká àti Beier nínú Ìṣòlá (2010).

If you leave out the religion, you are left with deformed culture. Therefore, safeguarders themselves must espouse African traditional religion. (p. 36).

Bí a bá yowò èsìn kúrò, àṣà abirùn ni a ó ní. Nítorí nàà, a gbòdò rí i pé èsìn ilẹ̀ adúláwò jé dídààbòbò.

A ti kégi ìgbá, bèè a sì fẹ̀ jẹ̀ irú, kò ṣe é ṣe. A ní láti ṣàgbénde àwọn èsìn Yorùbá látòdò àwọn ògo wẹ̀rẹ̀. Èyí kò gbòdò jẹ̀ ẹ̀nu dùn ún ròfò lásán, ṣùgbón kí á mú un ní òkúkúndùn.

Nínú ìwé ìròyìn ojoojúmọ̀ *The Nation* ojọ̀ kẹ̀ta, oṣù kẹ̀ta ọ̀dún 2013, Vandermeer, tó jẹ̀ ọ̀yìnbo aláwòfunfun ọ̀mọ̀ ilẹ̀

Àmèríkà jẹ́ babaláwo nípasẹ̀ ànfààní ilèèwé tí Ọ̀jògbón Wándé Abímbólá dá sílẹ̀ nílẹ̀ Àmèríkà lórí èsìn àti àṣà Yorùbá. Vandermeer ni:

I began classes on the ancestors, orisas and ifa for four years. I knew more than I have ever thought which necessitated my doing a serious study around ifá...like a proverbial journey of thousand miles beginning with a step,...Vandermeer ended up studying with Abímbólá for 12 years...(p.54).

Mo bèrè èkó nípa àwọ̀n ìran tó ti rẹ̀wàlẹ̀ àṣà àti àwọ̀n òrìṣà pẹ̀lú ifá fún ọ̀dún méré̀n. Mo nímò ju bí mo ti lérò lọ nípa èkó tó péye nípa ifá ...bí ọ̀we tó so pé ìṣísẹ̀ kan ló bèrè Ìrin àjò ẹ̀gbẹ̀rún máìlì... ọ̀dún méjìlá ni Vandermeer fi parí èkó rẹ̀ lódò Abímbólá....(o.i.54).

Bí ọ̀mọ̀ ilẹ̀ òkèèrè bá le ní irú ànfààní yìi nípasẹ̀ èsìn Yorùbá, ibá dára kí ijọba orílẹ̀ èdè yìi ṣàmúlò irú ànfààní yìi. Šé ilẹ̀ ni a ti ní kẹ̀sọ̀ ròde.

Nínú iwéèròyìn ojoojúmọ́ *The Nation* ojọ kẹfà oṣù kẹwàá, ọ̀dún 2012, Šóbòwálé ní:

Overall, religion hang like a sword of Damocles over contemporary local and International politics and relations, as well as security.(p.9).

Ju gbogbo rẹ̀ lọ, bí idà Damocle ni èsìn Dúró lórí ètò ìṣelú abẹ̀le àti àgbáyé, àjọṣepò Pẹ̀lú orílẹ̀-èdè mìíràn àti ètò ààbò.

Èsìn ni ‘àtè’ tó di ètò ìṣẹ̀lú, ọ̀rọ̀ ajé àti ibágbépò àwùjọ́ mú. Ipa kèrémí sì kọ̀ ni ó n kó lórí ìṣẹ̀lú abẹ̀lé àti tilẹ̀ òkèèrè pẹ̀lú. Kò sí ètò ìgbéayé èdá kan tí èsìn kò nípa lórí rẹ̀. Ídí sì nìyí tí ìjọba tàbí àwùjọ́ tó bá fẹ̀ gbé ìgbé ayé ìròrùn kò fi gbọ̀dò fọ̀wọ̀ yẹpẹ̀rẹ̀ mú ọ̀rọ̀ èsìn, pàápàá èsìn àwùjọ́.

7. Àgbáloḡbábò

Ó hàn ḡbangba pé, iwòye Yorùbá lórí ipamóra èsìn jé èyí tó ṣe é dara-ḡkàn dé, fún idúóore, alááfíà àti ilọ́síwájú àwùjọ́. ọ̀pọ̀loḡpọ̀ rúkèrúdò ìṣẹ̀lẹ̀ àwùjọ́ ni a lè tọ́pinpin orísun okùnfà wọn dẹ̀díí ọ̀rọ̀ èsìn, èyí tí èsìn Yorùbá, pàápàá Ifá, jé ọ̀nà àbáyọ́ fún. Ohun tó hàn kedere ni pé, àwọn olùsìn èsìn àjẹ̀jì (ìgbàgbó ọ̀mọ̀ lẹ̀yìn Jesù àti Mùslùmí) ti yẹ̀bá kúrò nínú ilànà ìsìn náà, bí Ifá ti tọ̀ka sí wọn. ‘Agbón’ sẹ̀, oyin ‘sẹ̀, bẹ̀è, ojú olóko ló wú kòlòbòkọ̀lọ̀bọ̀ yíí. Kò sí àríyànjíyàn lórílẹ̀ èdè yíí lóníí pé ara ò rokùn ara ò radiẹ̀ nídíí ètò ààbò. Bẹ̀è sì ni ó dájú pé ipa kèrémí kọ̀ ní èsìn nńkó nídíí ètò ààbò pẹ̀lú. Iṣẹ̀ iwádíí yíí ti ṣàḡbẹ̀kalẹ̀ okùnfà àti ọ̀nà àbáyọ́ kúrò nínú làásìgbò tó n wáyé nídíí ètò ààbò pẹ̀lú lílo èsìn Yorùbá (ifá) bí àpẹ̀rẹ̀.

Ìwé Ìtókasi

Abimbola, W. (1968). *Ìjìnlẹ̀ Ohùn Ẹnu ifá*. Apá Kííní. Ọ̀yọ̀ :Aim Publishers.

Abimbola, W. (1969). *Ìjìnlẹ̀ Ohùn Ẹnu ifá*. Apá Kejì. Ibadan: Oxford University Press.

Abimbola, W (1977a). *Àwọ̀n Ojú Odù Méré̀rè̀rìndínlógún*. Ibadan: Oxford University Press.

Abimbola, W. (1977b). *Ifá Divination Poetry*. London: Nok Publishers Limited.

Adébòwálé M, A (1999). *Yorùbá Ethics and Metaphysics*. Ọ̀gbómòşó: Yaloy Publishing Venture Limited.

Adéoyè, C. (1985). *Ìgbàgbó àti Èsìn Yorùbá*. Ibadan: Evans Brothers (Nigeria Publishers) Limited.

Adéoyè, C. (1979). *Àşà àti Işe Yorùbá*. Ibadan: University Press.

Adetugbò, A (2001). *African Continuities in the Diaspora*. Lagos: Centre for Black and African Arts and Civilization. National Theatre.

Agbájé, J. (2005). “The place of Yorùbá proverbs in the understanding of Yorùbá philosophy and education”, in *International Journal of Africa and American Studies* vol.1.No.5.

- Akinmowo, A. (1983). “Understanding interpretative sociology in the Oriki of Òrúnmilà”, in *Journal of Culture and Ideas*. Abimbola, W. (ed.) Vol.1. Number.1.
- Àtandá J. (1980). *An Introduction To Yoruba History*. Ibadan University press.
- Babalolá, V. (2012). “Yorubá Culture in the New World”. níú *Yorùbá*. Journal of Yorùbá Studies Association of Nigeria. Vol.7, No. 1.
- Daramola, O. & Jéjé, A (1967). *Àsa Àti Òrìṣà Yorùbá*. Ibadan. Onibon-oje Press and Book
- Dopamu, A. (2009). *In The Service of Humanity*. Ilorin. A farewell Inaugural Lecture, Library and Publication Committee, University of Ilorin.
- Finnigan, R. (1990). *Oral Literature in Africa*. East and Central Africa Oxford University Press.
- Goldmann, D. (2004). *Islam and the Bible: Why the two faith collide*. Chicago: Moody Publishers.
- Ilesanmi, T.M. (2004). *Yorùbá orature and literature: A cultural analysis*. Ilé-Ifè. Ọbáfẹmi Awólówò University Press Ltd.
- Ìṣòlá, I. (2010). ‘Harnessing, Mobilising and Deploying Cultural Heritage for Development’ in Oladipo, O. and Adeleke, D. (ed.) (2010). *Making Culture Memorable*. Ibadan. Ibadan Cultural Studies Group.

- Káyòdé, J. (1984). *Understanding African Traditional Religion*. Ile-Ife: University of Ife Press.
- Ládélé, T.A., Mustapha, O., Aworinde, I.A., Oyerinde, O. & Oladapo, O. (1986). *Àkójọpọ̀ Ìwádìí Ìjìnlẹ̀ Àṣà Yorùbá*. Ibadan: Macmillan Nigeria Limited.
- Musawa, H. (2012). *The Nation* Saturday, August, 11, 2012.p.3
‘No Compulsion in Religion. Vol.7, No 2247.
- Nelson, T. (2003). *The Holy Bible*. New Century Version.U.S.A: Word Publishers.
- Okunmakinde, O. (2010). ‘A Correlation of Ori symbolism in Ifa. The Thought to Human Personality in Judeo-Christianity’. A paper presented at the 3rd European Conference on African Studies, University of Leipzig, Germany.
- Parrinder, E.G. (1963). *What Word Religion Teach*. London: George g. Harrap Co. Ltd.
- Salami, A (2002). *Ifá: a complete divination*. Lagos: NIDD Limited.
- Şobowale, D. (2012). *The Nation* . ‘Religion, politics and global security’. Saturday, October, 6, vol. 07., No.2270. p.7.
- Şotunde, F. (2009). *Yorùbá Proverbs and Philosophy*. Abeokuta: Damsan Nigeria Company.

☞ *Yorùbá: Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria* (Vol. 7 No. ☞
The Nation (2013). *Behold 'babalawo' in America*. Sunday,
March, 3, vol.07, No.2419, p.54.